

A KÖZÉPOSZTÁLY ÚJRATERMELÉSÉNEK FELEKEZETSAJÁTOS ÁTRENDEZŐDÉSE A FŐISKOLAI DIÁKSÁG SZAKVÁLASZTÁSA TÜKRÉBEN A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.3.78>

Andorka Rudolf életművének egyik fő vonulatát a társadalmi mobilitás s ezen belül az iskolai mobilitás és elitképzés történelmi vizsgálata képezte. 1979-es fontos cikkében a dualista kortól a szocialista korig követte az egyetemi és főiskolás népesség társadalmi kiválasztásának trendváltozásait (Andorka 1979). Alapvető tanulmánya a kor ideológiai viszonyai között, melynek egyik aspektusa a felekezeti megosztottság témájának tabusítása volt, nem foglalkozhatott a történelmi Magyarország társadalomtörténetének ilyenfajta részleteivel, tehát azzal, hogy milyen kirívó egyenlőtlenlégek jellemzik a különböző vallási kultúrába tartozó főiskolai közönségek képzési pályáját, nevezetesen szakválasztását s ennek a történelmi konjunktúrákban megfigyelhető változásait a dualista kor végétől és a régi rendszer összeomlása utánig. Mostani tanulmányomban erre vállalkozom.

Elemzéseimet, melyek ezúttal kizárólag publikált statisztikai forrásokra támaszkodnak, visszatekintéssel kell kezdenem a modern – tehát az idővel egyre kevésbé rendi jellegű – honi középosztály, a diplomás rétegek formálódásának előzményeire, konkrétan az 1867-es kiegyezés utáni korban. Érdemes lenne természetesen mélyebbre is ásni e tekintetben a felsőiskolázás múltjában, de az 1867-es korforduló itt nem politikai szempontból fontos, hanem egy sor más, a létező felsőoktatás funkcióváltását érintő okból, melyek legalább a dualizmus végéig (de jórészt azután is) meghatározták a modern magyar elitképzés rendjének működését.

Mindenekelőtt ekkortól kezdett kiteljesedni az oktatási hálózat hierarchikus rendszerré alakítása – „szisztematizálása”, a három iskolázási szint intézményes elkülönülésével és a szintek közötti átjárás normáinak stabilizációjával, melyben az 1850-ben bevezetett érettséginek mint az egyetemi és főiskolai beiratkozás feltételének kulcsszerep jutott. Igaz, a folyamat elhúzódott több évtizedig egyes szakfőiskolákon (így a kereskedelmi akadémiákon vagy a mezőgazdasági főiskolákon), melyek csak az 1900 utáni években tértek át arra, hogy kizárólag érettségizőket fogadjanak.²

Emellett ekkorra vált a felsőoktatás gyakorlatilag véglegesen és majdnem teljesen magyar nyelvűvé (átmenetileg egyes, külföldi közönséget is oktató szakfőiskolák és – főképp nemzetiségi – papképzők kivételével).

Ugyanakkor, legalábbis jogilag, a felsőoktatás a nemzetépítő elit képzésének nyitott, szabadpályás és rohamos állami fejlesztésekkel bővülő terepévé vált. Ha szociológiai okokból nem is szűnt meg teljesen a diákság

¹ A Magyar Tudományos Akadémia külső tagja.

² A Ludovika tisztképző akadémián a beiratkozásnak ugyan feltétele volt valamiféle középiskolai végzettség, de nem maga az érettségi. 1945 után egyébként ismét megnyílt a felsőoktatás – igaz, csak viszonylag ritka, minősített esetekben – a hagyományos érettségi nélküli, de valami más előképzettséget felmutató diákok előtt. 1948/49-ben már az egyetemi oktatásba beiratkozott diákok mintegy 9%-a nem volt érettségizett és még elemi iskolás diplomások is voltak közöttük. A számítás forrása: *Magyar statisztikai évkönyv* (ezentúl MSÉ) 1948:278.

és a tanári karok nemzetiségi vagy felekezeti szelekciója, ezt a gyakorlatot többé nem lehetett a törvény erejével támogatni. Itt a nagy váltást a zsidóság 1867-ben bekövetkező emancipációja képezte, amennyiben ezzel megszűnt ennek a több tekintetben mobilis, a városi polgárosodásban, a szekularizációban és a nyelvi/nemzeti asszimilációban már akkor élenjáró népességi aggregátumnak kizártsága egyes főiskolákról, sőt – legalább elvileg – a közületi vagy államilag kontrollált diplomás állásokból is, így az egyetemi katedrákról. Az utóbbiakban ugyan sokféle hatékony, bár rejtett, nem törvényes zsidóellenes diszkrimináció maradt fenn a régi rendszer végéig, így már 1919 előtt is ritkán, azután meg egyáltalán nem neveztek ki zsidó vallású egyetemi tanárt (Kovács I. 1914:12), az egyetemi karok és a szakfőiskolák azonban majdnem mind elérhetőkké váltak a tandíjfizetésre képes zsidó érettségizők előtt a liberális monarchiában,³ sőt azután is a numerus clausus szűk és 1937 után drasztikusan szűkülő keretei között.

A rendi előjogok (már az 1848 áprilisi törvényekkel megkezdett) felszámolásának véglegesítése megindította azt a folyamatot, mely az elitben való érvényesülést egyre kevésbé kizárólagosan kötötte a rendi státuszhoz, a családi kapcsolathálóhoz és tekintélyhez, az örökölt (föld- vagy más) vagyonhoz és pozíciókhoz, hanem egyre inkább az iskolarendszer által igazolt tudástökéhez, az elismert szakértelemhez. A képzett nem nemesek már 1848 előtt is viselhettek vármegyei és más közhivatalt s az értelmiség 1848-ban választójogot kapott a műveltségi cenzus értelmében. Ezt az elitcsoportok társadalmi legitimációjára vonatkozó „meritokratikus” trendváltást aztán az 1883-as „minősítési törvény” (1883/I.tc.) formálisan is megerősítette, amennyiben a közületi állások betöltését államilag megszabott iskolai bizonyítványoktól tette függővé. Ez az elv azonban Magyarországon a régi rendszer végéig nem teljesen érvényesült, főképp a politikai hatalmat gyakorló csúcselitben, ahol sok szempontból megmaradt a nemesi uralkodó csoportok primátusa, bár a „keresztény kurzus” alatt már kevésbé, mint dualista korban.⁴

Ebben a „szabadpályás” dualista felsőoktatási rendszerben melyek voltak a felekezetek közötti egyenlőtlenségek legfőbb megnyilvánulásai? Az egyszerűség kedvéért érdemes itt három felekezeti tömböt megkülönböztetni: a nyugati és a keleti (görög rítusú) keresztényeket, valamint a zsidókat. A legfeltűnőbb eltéréseket sommásan a keresztény és zsidó diákság között lehet azonosítani.

Közöttük az első az egyetemekre és főiskolákra való bejutás statisztikai esélyeinek rendkívüli változottsága. A keleti keresztény (jórészt román és délszláv nyelvű) népesség eleve kitűnt globálisan elenyésző részvételével a világi felsőoktatásban. Népességi arányaikhoz képest végig erősen alulképviseltek maradtak az egyetemeken és jogakadémiákon az összhallgatóság tizede alatti arányban.⁵ A papképző szemináriumokon annál látványosabbnak bizonyult jelenlétük, a teológus diákság negyede körüli szinten.⁶ A nyugati keresztények kezdettől fogva jelentősebb nyers számai hosszú stagnálás s majdnem a századfordulóig tartó csökkenés (!) után 1912-re csak induló kohorszuk kevesebb mint duplájára (viszonyszámokban 100-ról 170-re) tornázták fel magukat. Velük szemben a zsidó diákság állománya nem kevesebb mint ötszörösére (!) nőtt, s arányuk az

3 Ez alól gyakorlatilag a régi rendszer végéig kivételt képezett a Selmecbányai Erdészeti Akadémia és – részlegesen – a Ludovika Akadémia. Ez utóbbiban ugyan felbukkant egy-egy zsidó diák a kiegyezés után beiratkozók között, de csak elvétve, 1895 után csak az ominózus 1905/06-os politikai krízis évében, igaz akkor egyszerűen 12.

4 Az 1919-es forradalmi kormányoktól eltekintve a történelmi arisztokrácia minden kormányban képviseltette magát, a Gömbös- (1932–36) és a Darányi-kormány (1936–38), s később az 1944-ben alakuló kormányok kivételével (Bölonyi 1978:67, 70–71).

5 A görögkatolikusok és a keleti ortodoxok az egyetemeken (beleértve a Műegyetemet) a padosoknak 1871-ben még 10,9%-át foglalták el, de 1880-ban már csak 5,3%-át, 1892-ben 6,1%-át, 1900-ban 6,4%-át és 1914-ben is csak 6,7%-át. Forrás: a MSE megfelelő éveinek adatai, kezdve 1871.

6 Számáruk a teológiákon nagyságrendileg alig változott hosszú távon: 1871-ben 25,5% volt, 1880-ban 26,4%, 1892-ben 20,1%, 1900-ban 22,9% és 1914-ben 23,6%. Forrás: uo.

összdiákságban a kezdeti mintegy 10%-ról 1910-re elérte az egynegyedet, s egyes az egészségügy vagy a városi-ipari infrastruktúra modernizálása szempontjából fontos szakirányoknál (mint az orvos- és mérnökképzés vagy a Zeneakadémia) ennek még a dupláját vagy ehhez közeli arányt is.

Ami magát a szakválasztást illeti, a legfeltűnőbb bár igencsak egyenlőtlen trendet a teológiai karok viszszaesése, a diákság egyfajta fokozatos világiasodása képviseli. A római katolikusoknál és az unitáriusoknál ez a trend lassú és mérsékelt maradt, talán azért is, mert ezeknél a papság aránya a felekezet értelmiségében kezdetől fogva korlátozottabb volt, mint a többi egyházban. A protestáns vagy görög rítusú diákságban azonban a vizsgált időszak alatt nagyjából megfelelő arányú papképzők hallgatóságának aránya. Ez a keleti keresztényeknél kezdetben még 50% feletti és a két nagy protestáns felekezetnél is 25% feletti volt. A zsidó diákságra vonatkozóan nincs pontos adat a papképzők közönségére, mert az 1919 előtt mindenképp többségi ortodox papképzés nem esett szigorú állami szabályozás alá, sokáig nem volt ritka külhoni rabbik foglalkoztatása, így a közületi érdekű statisztikák ezt nem is dokumentálták. Az 1877-ben alapított budapesti állami neológ Rabbiképző Intézet diákjainak számaránya 1930 előtt nem haladta meg a zsidó főiskolások 1%-át. A zsidóság szekularizációja ennek az – igaz, pontatlan és a jelenség szempontjából marginális – jelzésnek a tükrében is megelőzte, és az értelmiségben egyértelműen meghaladta, a keresztény körök világiasodását, amennyiben ez utóbbiaknál a papság még a dualista kor végén is a tekintéllyel bíró művelt középosztály számottevő részlegeit képezte, különösen vidéken és a nagyvárosokon kívül.⁷

A szakválasztás másik kvázi állandó tényezőjét a honi felsőoktatásban a jogászság kétötödnyi súlya képviselte, a keresztényeknél gyakran ennél is magasabb, néha többségi, a zsidó diákságban inkább valamelyest kisebb arányban. E látszat ellenére a honi „jogásznemzet” dominanciája az induló értelmiségben egészen mást jelentett az érintett zsidó és a keresztény miliókban. Az előbbi pályorientációja majdnem kizárólag az ügyvédség felé, míg az utóbbiaké a közületi hivatalok, a közüzemek, az állami adminisztráció, nevezetesen az igazságszolgáltatás személyzeti állománya felé irányult. Ennek megfelelően az ügyvédi kar gyors növekedésében a zsidó diplomások döntő szerepet játszottak, annyira, hogy a semmiből induló részarányuk⁸ a századforduló táján elérte az ügyvédként gyakorlók felét.

Hasonló kettősség figyelhető meg – bár statisztikailag nem demonstrálható – a bölcsészkarok hallgatóságában is, amennyiben a keresztények leginkább a tanárságot, a zsidók a sajtóban és a szellemi életben megnyíló szabadértelmiségi szakmákat célozhatták meg, hiszen a dualista korban még túlnyomó súlyú egyházi iskolák személyzetét vallási szegregáció alapján, a kisebb – bár egyre erősödő – állami szektorban pedig diszkrét, nem törvényes, de egyértelmű zsidóellenes diszkrimináció alapján szelektálták. Mindenesetre a bölcsészkarok diákságának számaránya mindkét felekezeti aggregátumban gyenge maradt, a keresztényeknél is legtöbbször hallgatótársaik egytizede alatt, míg a zsidó diákságban nem érte el az 5%-ot.

Az idővel egyre inkább hasonló – bár csak részleges – kettősség figyelhető meg a orvosok pályorientációjában, amennyiben az orvosi diplomások keresztény részlegei a zsidó pályatársaknál sokkal könnyebben tudtak a kiépülő állami kórházi hálózatban elhelyezkedni. Az orvoslás a dualista korban különben is egyre inkább „zsidó szakmává” változott, egyértelmű zsidó többséggel a szakcsoportban (különösen, ha a „kitérteket”

7 Az 1910-es népszámlálás szerint a lelkészek aránya a szabad értelmiségben és a közszolgálatok férfi hivatalnokai személyzetében a zsidóknál mindössze 3,3% volt, a nyugati keresztény egyházaknál 5,1% (római katolikusok) és 9,8% (unitáriusok) között ingadozott, míg a görög rítusú felekezeteknél nem kevesebb mint 26,2%-nyit tett ki (*Magyar statisztikai közlemények* – ezentúl MSK – 56:646, 648).

8 A kiegyezés előtti szabályozás szerint zsidó ügyvéd sem lehetett. Ez alól a szabály alól azonban a király már 1861-ben privilégiummal mentesített két zsidó jogászt. Rajtuk kívül a kiegyezés és az emancipáció előtt még tíz sorstársuk kapott hasonló „szabadalmat” (Ujvári 1929:916).

is a csoporthoz vesszük, mint olyanokat, akik tovább hordozzák az elhagyott felekezet alkultúrájában rejlő mobilitási készségeket és iskolai ambíciókat).

Hasonlóan nagy különbségek találhatók a két felekezeti tömb érdeklődésének intenzitásában a két kemény tudományos szakirány – az orvostudomány és a műegyetemi technológiai – diszciplínák irányában. Ezek voltaképpen a korszak végéig szembeállították a keresztény és a zsidó diákság pályaválasztási stratégiájának súlypontjait. Mind az orvosi, mind a műegyetemi karokba való beiratkozás gyakorisága a keresztény diákságban csak ritkán haladta meg a 10–15%-ot, és ez az egész dualista korszak alatt nem változott. A zsidóknál a két szakirány hallgatóinak együttes részaránya emelkedő tendenciával az egyetemi polgárok fele közelében mozgott (különösen, ha a medikális mellészakokat, tehát a gyógyszerészséget és intézményesen az 1880-as években kiépülő állatorvoslást is számba vesszük). A század vége felé az orvosi karok diákságának fele és a műegyetemre járók mintegy kétötöde zsidó vallásúként azonosítható.

Ezek a két nagy felekezeti tömb közötti s a dualizmus alatti évtizedekben kialakult pályastratégiai különbségek emlékeztetnek arra, hogy az Erdei-féle „kettős társadalom” koncepciója (szembeállítva egy nyugati típusú, nyitott és mobilis, „modern” és erősen allogén rekrutációjú „új” középosztályt a hagyományosabb orientációjú, etno-nacionalista s gyakran dzsentrigyökerű vagy/és-habitusú rokon réteggel) igen konkrétan leképeződött a diákság különböző vallási-etnikai háttérű részlegeinek szakválasztásában is. Ez még megfigyelhető a két idevágó s egyrészt a zsidó, másrészt a keresztény diákságra vonatkozó adatsorunk (3. és 4. táblázat) első éveiben, 1910-ben, és valamelyest 1914-ben is, pedig ekkorra már erős elmozdulások kezdődtek a két aggregátum szakmai irányultságában. Az első világháború előtti évben a nyugati keresztény diákság közel harmada is már az orvosi és a műegyetemi karok padjait koptatta, ami azelőtt sohasem fordult elő. Ezt úgy is lehet értelmezni, mintha kezdték volna átvenni a „zsidó mintát.”

Ez a tendencia a Monarchia bukását kísérő rendszerváltás válságos éveiben egyértelműen felerősödött. 1918-ban a két „modern” szak keresztény közönsége meghaladta az ilyen diákság egyharmadát, 1919-ben elérte ennek a diákrészlegnek a felét, majd 1920-ban már többségbe is került. Ugyanakkor a papképző szemináriumok összes hallgatósága történelmi mélypontjára – 5% alá – csökkent.⁹ A „modern” szakok konjunkturális növekedése majd magas szinten való stagnálása jól követhető a későbbi években, s még 1925-ben is kimutatható. A szakválasztás ilyen mélységű konjunkturális átrendeződése nem választható el az univerzálisan érvényes és a gyakorlatban az életminőség és a gazdaság fejlesztésében konkrétan alkalmazható tudásjavak felértékelődésétől, az ideológiai, kulturális és spirituális jellegű ismeretekkel és ezek beszerzési útjaival szemben, mely utóbbiak (a jog és a bölcsészet) azelőtt a keresztény középosztály művelődési ideáljait messzemenően leképezték.

A diákság zsidó részlegében tulajdonképp egészen párhuzamos tendencia érvényesül 1914 és 1919 között, csak sokkal magasabb szinten. Az utolsó háborús évben közöttük a műegyetemisták és a orvosok számára megközelítette a kétharmadot, majd 1919-ben elérte a háromnegyedet – ami egyedülálló történelmi csúcs volt. Az 1920 őszi bevezetett *numerus clausus* azonban megtörte ezt a fejlődést, s ezek után a zsidók „szakválasztása” a régi rendszer végéig már alig tekinthető stratégiai lépésnek, hiszen felvételük ezentúl a fogadó intézmények viszonylagos nyitottságától, illetve – közvetetten – a különböző szakokra kirótt beiratkozási kvóták nagyságától és számos egyéb körülménytől is függött.¹⁰ Ami az előbbi tényezőt („nyitottság”) illeti, az intézmények közötti különbségekre nézve jellemző volt, hogy az 1920-as évben az orvosi karokra gyakorlatilag nem vettek fel zsidó hallgatót, de még a korábban felvetteket is kiverték az előadótermekekből, különösen Budapesten.

9 Ebben persze szerepet játszott a területvesztés, mivel a legnagyobb arányú papi személyzettel rendelkező felekezetek híveinek (a görögkatolikusoknak és a keleti ortodoxoknak) tömegei túlnyomórészt az elszakított országrészekben éltek.

10 Ilyenekből Klebelsberg Kunó miniszter egy parlamenti beszédében többet is felemlített 1922-ben (Kovács M. 2012:141).

A fehérterror a maga gyilkos brutalitásával érvényesült azon a karon, ahol korábban a zsidó medikusok rendre a hallgatóság felét vagy enyhe többségét adták. A Műegyetem 1920-ban mért szokatlanul magas viszonylagos vonzerejét a zsidó diákságra egyenesen az orvostanhallgatók teljes hiánya magyarázza.

A háború és a Monarchia összeomlásának éveiben érdemes a nyers diákszámok alakulására is figyelni. A történelmi köztudatban az él – s ez magyarázható lenne a menekültek és a harcterről visszatérő érettségizettek tömegeivel –, hogy a forradalom és a rendszerváltás éveit hatalmas beiskolázási hullám követte. Az 1. táblázat százalékban és felekezetek szerint mutatja a diákszámok alakulását az utolsó békeév számaihoz hasonlítva.

1. táblázat. A Nagy Háború utáni átmeneti évek diákságának viszonyszámai vallás szerint (1914 = 100)

	1918	1919	1920
zsidók	175	171	14
római katolikusok	116	100	70
reformátusok	115	99	92
evangélikusok	114	103	89
unitáriusok	87	40	35
görögkatolikusok	106	44	25
görögkeletiek	102	33	8
összes keresztény	114	102	86

Forrás: A MSÉ megfelelő éves számaiból (1914, 1918, 1919, 1920) számított viszonyszámok.

A táblázatból kitűnik, hogy a feltételezett „nagy beiskolázási hullám”, ami az „értelmiségi túltermelés” ideológiai jelszava alatt a *numerus clausus* törvény igazolására is szolgált, tehát formálisan a diákszámok autoriter csökkentéséhez, függetlenül az oktatási kereslettől, nagyrészt – bár nem teljesen – mítoszjellegű aktuálpolitikai kitaláció. A háború végi és utáni konjunkturális növekedés elsősorban a zsidó hallgatóságot érintette, melynek számai 1918-ban az 1914-es állomány több mint másfélszeresére, 1919-ben már ennél is többre rúgtak, mielőtt az 1920-as évben a *numerus clausus* ezt 14%-ra zsugorította. Ez természetesen az újonnan beiratkozók számait illetőleg még alacsonyabb értéket jelent, hiszen táblázataink az összes már korábbi, akadály nélkül beiratkozót és továbbtanulót is magukban foglalják. Ezzel szemben keresztény pályatársaik hasonló arányai 1918-ban csak 14%-kal haladták meg az utolsó békeév számait, s 1919-ben már alig kimutatható mértékben, annak ellenére, hogy 1920-ban és a ezt követő években már náluk is számottevő csökkenés állt be.¹¹ Ez utóbbi valószínűleg inkább a kisebb ország iskolai mobilitásában lévő, továbbra is sokkal kevésbé városiasodott, s a zsidókhoz képest aluliskolázott keresztény közönségének globálisan szerényebb volumenű felsőoktatási keresletének tudható be, mint maguknak a „zárt számoknak”, melyek a keresztény diákszámot csak egyes szakokon s ott is mérsékelten korlátozták.

A magas átmeneti diákszámok tehát főképp a korábban is a diákság harmadát-negyedét adó zsidó oktatási keresletnek voltak köszönhetőek. 1910-ben a zsidók a főiskolai padosorok 31%-át foglalták el, 1914-ben 24%-át a 3. és 4. táblázataink nyers számai szerint. A két szám közötti különbség arra mutat rá, hogy a háború előtti felsőoktatás „szabadpiacán” a diákság számai nem jelentéktelen ingadozásoknak voltak kitéve, így 1914-ben 1910-hez képest a zsidók főiskolai jelenléte közel egyötöddel (19%-kal) alacsonyabb volt, míg ugyanakkor a keresztényeké jelentékenyen (11%-kal) emelkedett. A keresztény diákszámok lassú további bővülését mutatja az 1918-as még magasabb szám, tehát a korábbi növekvő trend folytatása. A zsidó diákszám 1918-as és 1919-es rob-

¹¹ A keresztény főiskolai kereslet viszonylagos gyengeségére már a kortársak is felfigyeltek (Kovács M. 2012:150–153).

banásszerű növekedése (1918-ban a zsidók ismét az összes diák 30,3%-át képezték) azonban képletesen jelzi, hogy a zsidók iskolai mobilitási potenciálja sokkal erősebben nőtt az ellenségeskedések alatt, minden bizonnyal nagymértékben a zsidó lányoknak az új maturánsok közötti magasabb arányai és ezeknek a keresztény maturandákhoz képest gyakoribb értelmiségi-szakmai ambíciói következtében. Az induló értelmiség viszonylagos nőiesedését nyilvánvalóan felerősítette az, hogy női érettségizőket nem érte háborús veszteség, míg férfi pályatársaik nem elhanyagolható töredéke a harctereken végezte. Ez a kockázat azonban zsidókat és keresztényeket egyformán érintett, így nem befolyásolhatta a két aggregátum közötti látványos különbségeket az 1918–19-es diákszámok tekintetében. A globális hallgatószámokat mindkét felekezeti részlegben mérsékelhette az 1919-es krízis évében az ország keleti és északi felének megszállása a kisantant hadereje által, aminek következtében két magyar egyetem (Pozsony és Kolozsvár) időlegesen működésképtelenné vált, és elsődleges vonzáskörük diákságának jó része – legalább átmenetileg – el volt zárva attól, hogy folytassa tanulmányait.

A Nagy Háború alatti és utáni változásokat nyilvánvalóan messzemenően konjunkturális körülményekkel lehet értelmezni. Ezek között felsejlenek a keresztény hallgatóságban a szakválasztási preferenciák igen drasztikus átmeneti módosulásai is. Mintha a háború élménye s az ezáltal generált újfajta pályatervek, a kulturális- és tudás-javak társadalmi értékét felbecsülő beállítódások hirtelen devalválták volna a keresztény középosztályok szakválasztásában addig domináns jogi és bölcsészeti tanulmányokat, ezzel szemben tömegesen előnyt biztosítottak volna az alkalmazott „kemény” (orvosi és műegyetemi) tudományágaknak. Az orvosi karok ázsióját konkrétan megemelhette az is, hogy a háború alatt a medikusok nem kerültek frontvonalba, vagy hogy a mérnöki karok tagsága is könnyebben kapott felmentést a bevonulástól, amennyiben igazolták, hogy a gazdaságban (különösen a hadiiparban) pótolhatatlan funkciót töltenek be. Az orvosi kar hirtelen támadt népszerűségében valamelyes szerepet játszhatott a női klientúra megjelenése is, de ez nem jelenthetett ekkor még igazi áttörést, mivel a medikák aránya ezekben az években még csekély volt, sokkal kisebb, mint a bölcsészkarokon.¹²

Ami az új és újra beiratkozók számainak alakulását illeti, a konjunkturális hatások között a fiatal s a harcot túlélő érettségizők több (4–5) évjázatának az egyetemekre és főiskolákra való be- vagy visszairatkozása mellett fontos volt egyrészt a megszállt s nemsokára elszakított területrészekből a maradék országban megjelenő menekült középosztály gyermekeinek felsőoktatási kereslete, másrészt a középiskolát végző lányoknak a háború alatti megszorodása, harmadrészt az egyetemek és főiskolák korábbi számának majdnem teljes fennmaradása a korábbi kétötödére lecsökkent népességű országban,¹³ végül pedig az, hogy a trianoni állam az értelmiség számerejét és az ehhez erősen kötődő főiskolai keresletet illetően a Kárpát-medence legfejlettebb régióit tarthatta meg.¹⁴

A nőiesedés fokozatosan egyre számottevőbben növelhette a háborúvégi és azutáni években a viszonylagos diákszámokat, beleértve természetesen a keresztény kurzus további évtizedeit is. Különösen hathatott a

¹² 1918/19 és 1921/22 között a lány érettségizők többsége (57%) bölcsész lett, akik már a bölcsészkarok új hallgatóságának 32%-át tették ki. A medikák ugyanakkor csak az orvosi karok új beiratkozottjainak mindössze 7,5%-át képezték (MSÉ 1919–1922:189), nem kisérték az orvosi karok tanárai erősebb testületi ellenállást tanúsítottak a szakma nőiesedése ellen.

¹³ A négy egyetem fennmaradása és fokozatos kiépítése és bővítése (mint pl. a Műegyetemen a Közgazdasági Kar), majd később újabb főiskolák alapítása (mint a Testnevelési és a Gyógypedagógiai, valamint a szegedi Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola) látványosan megemelte a szakfőiskolai kínálat spektrumát. A tucatsági háború előtti jogakadémiából azonban 1920 után csak három működött tovább (miután kettő eleve a trianoni területen volt s a korábbi eperjesi intézmény Miskolcon talált otthonra).

¹⁴ Ezt közvetlenül becsülni engedi az a tény, hogy a trianoni területen érintetlenül maradt törvényhatóságokban 1920-ban 93188 aktív lakost találunk a „tulajdonképpen értelmiség” kategóriájában, szemben az 1910-es 66351-gyel, azaz 40%-kal többet, mint a háború előtt (MSK 76:123). A trianoni országban maradt vagy oda költözött 1920-ra az 1910-es népszámlálásban azonosított orvosok 80,4%-a, a középiskolai tanárság 68,3%-a, az ügyvédek 67,6%-a és a magánmérnökök 60%-a (MSK 72, 492 sq. és uo. 56, 739 sq.), ugyanakkor, amikor a lakosság száma a korábbi 43,7%-ára csökkent (MSÉ 1922:8).

bölcsészeti és orvosi karok további keresletére, mivel a női érettségizőket csak ezeken fogadták be néhány szakfőiskola mellett. (Ebben a nőellenes diszkriminációban a magyar felsőoktatás egyedülállóan tűnik Európában és a modern nemzetállamok között.) Az orvosi karok egyre magasabb részesedése a keresztény és még inkább a zsidó diákságban 1914 és 1920 között azért ennek is betudható. Mindenesetre a női diákságnak ez a sokasodása hozzájárult ahhoz, hogy kérdéssé tegye a világháború közötti évek bölcsész és medikus diákszámainak és arányainak a Nagy Háború előtti évekkal való összevetését a beiskolázási trendek felbecsülése szempontjából. (Pontosabb lenne a trendhatások méréséhez, ha csak a férfi diákságra alapoznánk minden ilyen összehasonlítást.)

Részben hasonló vonatkozik a menekült diákságra is. Az elszakított területekről származókat értelemszerűen csak az 1919/20-as tanévtől kezdve lehet menekültként számba venni, amikor *de facto* megvalósult az országterület szétdarabolása. Ők azonban a világháború közötti kor egésze alatt dúsírták majd a trianoni ország diákszámait, amennyiben a menekült népességben az országos átlagnál sokkal nagyobb arányban találni értelmiségieket, hivatalnokokat és ezek magasabb tudástőkét kereső leszármazottjait. (Elhelyezkedésük a szakirányok között és demográfiai súlyuk a diákságban a születéshelyekre, az érettségi helyére vagy a szülők lakhelyére vonatkozó adatokra alapozott prozopográfiai vizsgálatok segítségével másutt kerülhet tisztázásra.)

Kíséreljük meg ezek után a keresztény kurzus alatti és közvetlenül utána induló korszak idevágó fejlődésének értelmezését.

Ami a diákszámokat illeti, ezekre a kezdődő „demográfiai átmenet” (így a századforduló óta a polgárosodott városi népességben egyre markánsabb gyerekszámcsökkenés), majd a háború alatti természetes szaporodás gyengesége (melyet a potenciálisan egyetemre járók harctéri pusztulása is kiegészített) egyértelműen negatívan befolyásolta. Pozitív hatást gyakorolt azonban a menekült népesség már említett viszonylag erős középosztályi jellege, de főképp az, hogy a trianoni ország tulajdonképpen a Kárpát-medence gazdaságilag, kulturálisan, társadalmi rétegződés vagy városiasodás szempontjából (így az értelmiség számarányait tekintve is) legfejlettebb nagyrégióját képezte. Márpedig a főiskolai tanulmányok keresletét eddig is s ezután is többségileg a középosztályok érettségizői képezték.¹⁵

Az egymást gyengítő tényezők súlyát a diákszámok alakításában empirikusan külön-külön nem tudjuk lemérni. A háborúvégi társadalmi krízishelyzetben azonban világosnak tűnik, hogy a rendkívül nagyarányú zsidó beiskolázási vagy visszairatkozási kedv a felsőoktatásban az iskolai mobilitásban addig is legdinamikusabban résztvevő aggregátum öngerjesztő beállítottságának sajátja, mely az új hatalmi-politikai konfigurációra, az érettségizett évszázadok háborús megtizedelésére, a demográfiai depresszió beálltára (ami a városi zsidóságban indult és súlyosbodott el a leglátványosabban) s a társadalmi viszonyok remélhető forradalmi demokratizálására annál inkább választ látványos oktatási keresletnöveléssel, hogy az „új Magyarország” tervét jórészt ugyanennek a zsidó értelmiségi csoportnak az élcsapata dolgozta ki, a Galilei-kör, a politikai ellenzékéből rekrutált szabadkőműves páholyok, a szabadgondolkodó társaságok, a szociáldemokrata vagy a polgári radikális párt köreiben.¹⁶ Keresztény oldalon mindennek csak gyenge megfelelőit találni. Talán ezért sem volt itt az 1918–20-as krízishelyzetben a felsőoktatás irányában jelentősebb keresleti többlet.

Ez a helyzet a keresztény kurzus alatt alapvetően átalakult. Egyrészt, érthetően, a numerus clausus megtörte a zsidók bejutását a honi felsőoktatásba. A kiszorított zsidó érettségizők tömegesen külföldön kerestek,

15 Ez a hivatkozott Andorka-féle elemzésből is egyértelműen kitérünk (1979:184). Rudolf ugyan itt a „szellemi foglalkozásokat” közös elitkategóriába sorolta a sokkal kisebb volumenű „nagybirtokos” és „nagyiparos” rétegekkel.

16 L. Csunderlik Péter (2017), *passim*. Prozopográfiai felmérésem a Galilei kör tagságáról 1912-ben kerekítve 80% izraelita vallásút azonosított. A korabeli progresszív pártok, lobbik és később a forradalmi intézmények vezérkara mind jelentős zsidó túlképviseltséget, gyakran többséget mutatott fel (Janos 1982:177).

ha tudtak, képzést vagy – valószínűleg szintén tömegesen – letettek továbbtanulási terveikről. Feltűnő azonban, hogy a diákság keresztény részlegének számai az egész korszak alatt nagyságrendileg ugyanazon a szinten maradtak, alig csökkenő tendenciával. 1930-ban a keresztény diákság számai meghaladták mind az 1910-es (21%-kal), mind az 1914-es számokat (11%-kal). 1938-ban, a trianoni ország még azonos területen számolható népessége utolsó évében, a keresztény diákszámok az 1910-es érték felett, de az 1914-es alatt helyezkedtek el. Az összesített keresztény diákszámok ilyenfajta nagyfokú folytonossága csak úgy értelmezhető, még a menekült értelmiségi csoportok számbavételével is, hogy a „zárt számok” ellenére (tehát ezek tényleges tágra nyitásával) a keresztény népesség összesített felsőoktatási kereslete is jelentősen megnőtt. Ezt az értelmezést megerősíti az, hogy 1932 után az új beiratkozók négy éven át a natalitás háború alatti lezuhanásától érintett évfolyamokból származtak,¹⁷ de ennek a diákszámokban sem 1935-ben, sem 1938-ban nincs jelentős nyoma, bár finomabb, minden iskolaévre vonatkozó elemzés, amit Andorka Rudolfnál találunk, egyértelműen kimutatott mintegy 14%-os diákszámcsökkenést az 1930-as évek második felében (Andorka 1979:195). Ez láthatóan távol van attól, amit az érintett nemzedékek lecsökkent létszáma okozhatott volna. Nem általánosítható tehát a feltevés a keresztény felsőoktatási kereslet gyengüléséről, amikor egyes felvételi kvótákat a numerus clausus alatt nem töltöttek ki (Kovács M. 2012:128–129), annál kevésbé, mivel a nyers diákszámok ezen formális folytonossága az 1914 előtti számokhoz viszonyítva a kétötödre csökkent keresztény népesség gazdasági helyzetének, jövedelmének, egzisztenciális biztonságának (különösen az 1929 utáni gazdasági krízishelyzetben való) megrendülése ellenére valósult meg. E tekintetben inkább az mondható, hogy a keresztény középosztály immár messzemenően a korábbi „zsidó túlliskolázási modellt” követte, melyben a szellemi vagy anyagi tőkével rendelkező családokban a főiskolázás igénye az „úri” státusz megerősítésének és újratermelésének kötelező eleme lett.

Az elitképzésbe való bekapcsolódás mértékének expanzióját – melynek hordozója 1920 után majdnem teljesen a keresztény diákság volt, a 2. táblázat demonstrálja, meghazudtolva azokat a szakirodalomban is megjelenő állításokat, mintha az érettségit adó középiskolák és a felsőoktatás ezzel szorosan összefüggő korszakis kereslete nem nőtt volna 1920 után a zsidó jelentkezők diszkriminatív túlszelekciója ellenére.¹⁸

2. táblázat. A középiskolások¹⁹ és a főiskolai hallgatók korcsoportsajátos számarányai (1910–1940)²⁰

	10–19 évesek (1000)	középiskolások száma	középiskolások %	20–24 évesek (1000)	főiskolások száma	főiskolások %
1910	3806	77619	2,0%	1468	14021	0,95%
1920	1758	56924	3,2%	755	14387 ²¹	1,9%
1930	1448	64218	4,4%	839	16932	2,0%
1937	ua.	69993	4,8%	ua.	14895	1,74%
1941	2856	130739	4,5%	947	19900	1,96%

Ugyanez áll-e a szakválasztás módosulásaira? Ami a modern karokat illeti, egyértelmű, hogy a háborút követő rendkívüli évek modernizációs impulzusai az orvosi és műegyetemi karok többség körüli népszerűsége-

17 A születésszámok 1914-hez viszonyítva (1914 = 100) folyamatos csökkenéssel a keresztény népességben 1918-ra a 43-as s a zsidóságban az 53-as szintre zuhantak, tehát nagyjából megfelelődtek (MSÉ 1916–1918:21 és ua. 1914:36).

18 Így Tomka Béla gazdag összehasonlító társadalomtörténeti kísérletében a magyar egyetemisták korcsoportos arányait 1910-től 1940-ig változás nélkül 2%-ra becsülte. Lásd Tomka 2009:458.

19 Csak a hagyományos érettségi felé irányuló képzést nyújtó gimnáziumok, reáliskolák és lányközépiskolák adatai.

20 A népesség korbeosztása népszámlálási adatokból származik. 1937-re is az 1930-as népszámlálás eredményeiből. A diákszámokat a *Magyar statisztikai évkönyvek* tartalmazzák.

21 1920/21-re (a numerus clausus első évére, téli félév). 1919/20-ra csak 1,3 % az eredmény.

gével, valamint a jogászság, a papképzés és a bölcsésztség elhanyagolásával az átalakulás helyzetének néhány évre korlátozódtak. 1925 után a keresztény egyetemi közönség jórészt visszatért a korábbi választások konfigurációjához, melyben a jogázképzés a teológiával viszonylagos vagy (1935-ben és 1938-ban) már abszolút túlsúlyba került. 1938-ban például közel ugyanannyi jurátus volt beíratva (4409) a honi jogi karokra és akadémiákra, mint 1910-ben (4598) a két és félszer nagyobb országban. Ekkorra vége szakadt a papi utánpótlás összezsugorodásának is, hiszen teológiára 1423 beiratkozottat találunk, itt is közel az 1910-es évek számaihoz. A két régi és hagyományos „úri” vagy „kisúri” szakirány hallgatószámának emelkedő számai nem teljesen hasonló, a gazdasági vagy társadalmi igényeken túlmutató „értelmiségi túltermelési” jelenségre utalnak. A jogászság már a század eleje óta vitatott „krízise” vagy „túltengése” a középosztály önérvényesítési piacain egyértelműen csak súlyosbodott a trianoni országban. A papképzés felfuttatása ugyan a „keresztény megújulás” ideológiájával fellépő rendszer reklerikalizáló politikájának felelt meg, de a békediktátum okozta viszonylagos paphiánynak is következménye volt a nyugati keresztény egyházakban (miután a keleti keresztények majdnem teljesen az új határokon túlra kerültek).²²

„Modernista” elmozdulás a szakválasztás terén csak a műegyetemen jelenik meg és – kizárólag a nőiesedés folytán – a bölcsészkarokon, melyek a háború előttinél sokkal (néha másfélszer vagy akár kétszer) több keresztény diákot mozgósítanak arányszámban. Ezzel szemben feltűnő, hogy az orvosi karokra 1925 után már végig kevesebb, sőt az évekkel egyre kevesebb keresztény diák járt, mint 1914-ben, annak ellenére, hogy a nők nem jelentéktelen részarányának és a képzési helyek megduplázódásának (hiszen 1919 után már négy orvosi kar működött az országban a korábbi kettő helyett) önmagukban is meg kellett volna emelni az orvosképzés fajlagos vonzerejét. E tekintetben a keresztény férfi diákságban a orvosok számaránya visszaul a 19. századi viszonyokhoz, amikor az orvosi fakultás az allogén csoportok (főképp zsidók és németek) fellegvára volt. (Megjegyzendő itt, hogy prozopografikus felméréseink az egész háborúk közötti korszak orvostanhallgatóiról is mindössze 42% magyar családnevűt azonosítottak. A korabeli orvosképzés tehát a régi rendszer végéig továbbra is többségileg a nem magyar háttérű népességben rekrutált.) A trianoni ország fiatal keresztény értelmiségében így igencsak részlegesnek minősíthető a modernista elmozdulás a szakválasztásban. A „zsidó modell” főképp a külföldre kényszerített zsidó diákságban működött tovább (Kelemen 2019).

Az 1938 utáni átmeneti területvisszacsatolások, az egyre drasztikusabb zsidótörvények, majd 1941-ben a háborúba lépés ismét új helyzetet teremtettek a felsőoktatás piacán. Ezt táblázatainkban az 1941/42-es tanév adatai tükrözik. A *numerus clausus* sok helyütt *numerus nullus*-szá silányította a zsidó érettségizettek tanulmányi esélyeit. A releváns diákszámok visszatértek az 1920-as zsidótörvény életbelépése évének számaihoz, amikor több egyetemen *manu militari* akadályozták meg az izraelitának bélyegzett jelöltek beiratkozását.

A keresztény diákság szakválasztása viszonylatában nagy változásokról tanúskodnak az 1942-es adatok, bár a diákszámokra nézve nem. 1938 és 1942 között az utóbbiak éppen olyan mértékben emelkedtek (viszonyzámban 100-ról 142–143-ra), mint az összlakosság a visszacsatolt területek népességével együtt. A szakok megszlása tekintetében viszont mintha a háborús helyzet részben hasonló reflexekhez vezetne volna a diákságnak ezt az – immár túlnyomóan többségi – részét, mint ami az első világhéges végén volt megfigyelhető. A jogi és

²² Igaz ugyan, hogy míg 1910-ben a papság még az egyik legnagyobb volumenű szakértelmiségi foglalkozás volt 11413 főnyi személyzettel, addig 1920-ban az egyik legkisebbé vált 3342 fő személyzettel, azaz a korábbi állag (1910 = 100) mindössze 29%-ával. Ennek fő oka azonban az volt, hogy a személyzetének volumenében „túlklerikalizált” keleti keresztény egyházak hívei majdnem teljesen az elcsatolt területeken maradtak. Azonban a nyugati keresztény egyházak papságainak veszteségei is (a római katolikusoknál 54,7%, a reformátusoknál 47,6%, az evangélikusoknál 71,2%) mind jóval meghaladták az érintett felekezeti népességüket (a római katolikusoknál 43,4%, a reformátusoknál 35,8% és az evangélikusoknál 62%) (MSK 56, 781 és uo. 72, 495, MSÉ 1913, 19 és uo. 1919–1922, 10).

a papi intézmények hallgatósága ismét (bár nem végzetesen) lecsökkent, míg a Műegyetemé soha korábban nem tapasztalt mértékben – az összes diákállomány egyharmadát meghaladóan – hirtelen annyira megemelkedett, hogy a technológiai diszciplínák egyúttal a messze leggyakrabban választott szakirányokká váltak. A többi kar közönsége, beleértve az orvosit is, a korábbi alacsony szinten stagnált. A „modernista kitörés” tehát ismét csak a Műegyetem népszerűségét emelte meg, de azt egyedülállóan. Ez elképzelhetően összefüggésbe hozható az újfajta és szofisztikált technikával vívott háború szükségeltette tudástőke megnövekedett presztízsével, és azzal a kilátással, hogy a visszacsatolt területek infrastrukturális igényeinek máris megkezdett kielégítése egyre csak tágíthatja a technikai képezések piacait.

Az 1947-es év adata táblázatainkban az új rendszer kezdetének főiskolai rekrutációs viszonyait tükrözi. Ez egyben az utolsó, s mint ilyen unikális tanúsítvány a diákság felekezetek és szakirányok szerinti országos megoszlásáról, amennyiben azóta semmi hasonlót nem produkált többé a honi statisztikai apparátus. Fontossága abban is rejlik, hogy ebben már a Soát túlélő – főképp fővárosi – zsidó diákság ismét megjelenik mint önálló szakválasztási stratégiára képes felekezeti csoport a numerus clausus kényszerhelyzetének felszámolását követően. Ezért itt már ismét érdemes az elemzést a zsidókra, mint újonnan autonómmá vált történelmi szereplőkre kiterjeszteni.

Legelső megjegyzésünk mégis a nyers diákszámokra kell, hogy irányuljon, amennyiben a háború és a régi rendszer véres összeomlása utáni harmadik tanévben a honi felsőoktatás hallgatósága – ismét a trianoni határok közé szorított területen és népességben – majdnem másfélszer nagyobb volt, mint 1942-ben, amikor a népességszám a trianoni államéhoz képest szintén közel másfélszer magasabb szintet ért el. Magyarul, nagyságrendileg, a rendszerváltás utáni években a népességszám arányában megduplázódott az egyetemi szintű oktatási szolgáltatások közönsége. Ha az 1947/48-as év még magán is viselte az átmeneti társadalmi-politikai helyzet konjunkturális hatásait – a háború alatt különböző módon tanulmányaikban gátolt csoportok visszatérését az egyetemekre –, a sztálinizmus végső beálltáig a diákszámok valamelyest alacsonyabb szinten, de nagyságrendileg továbbra is történelmi maximumuk közelében mozogtak.²³ Ennek okai sokrétűek.

A nyilas uralomból való felszabadulás és az átmenetileg demokratikus rendszerváltás nem csak a töredékként megmaradt zsidóságot érintette, de a honi társadalom más szektorait is. Ilyet képeztek a zsidóságon kívül különlegesebb háborús veszteséget nem szenvedő s ennél fogva népességi többségre jutott nők. A sok szempontból hirtelen felgyorsuló nőemancipációnak azonnali konkrét eredményei mutatkoztak a főiskolázási piacokon, amennyiben az érettségizett lányok kikerültek a korábbi két karra korlátozott egyetemi gettóhelyzetből. Ebből kifolyólag már 1947/48-ban a nők a tudományegyetemek padjainak 28%-át foglalták el (1938-ban még csak 13%-ot) és az eleddig számukra gyakorlatilag zárt Műegyetemen is kerek 10%-ot (MSÉ 1947:225). A női diákság tömeges megjelenése a korábban zárt szakirányok hallgatóságában önmagában is jelentősen megemelte a diákság létszámát.

Hasonló hatású volt a diákrekrutáció gyors demokratizálódása. A népi kollégiumi mozgalom átmeneti megszilárdulásával 1946-ban és a sebtében beindított (kiszépsz már a régi rendszer végén kezdeményezett) tehetségmentő ösztöndíjprogramok segítségével – a szegény rétegek feltörekvő középiskolásait és érettségizőit szintén újfajta főiskolázási esélyekhez segítette a rendszerváltás. Míg 1938-ban az alsó osztályokból jövő főiskolások csak a felsőoktatás padjainak kerek 20%-át foglalták el, s ez az arány 1941/2-re sem változott, 1947/48-ra már ugyanazon kategóriák súlya 26,5%-ra nőtt és 1948/49-re nem kevesebb mint 44,4%-ra (ha hinni lehet az

²³ Az 1947/48-as 26 067-es diákszámot 1948/49-ben 22645 követte majd 1949/50-ben 22822 (MSÉ 1949:212).

ekkoriban már feltehetően erősen manipulált adatoknak).²⁴ A diáktámogatások új rendszerére a kollégiumban vagy internátusban lakó diákszámok sajnos nem adnak pontos jelzést, hiszen ezek aránya 1947/48-ban és 1948/49-ben (20%) a meglévő statisztikák szerint nem volt magasabb, mint tíz évvel korábban (21,2% 1937/38-ban) (MSÉ 1938:238; MSÉ 1947:225; MSÉ 1948). Arról csak további forráskutatással lehetne információt szerezni, hogy a kollégiumi elhelyezések milyen arányban voltak ingyenesek, illetve milyen mértékben (árban) költségtérítéssel jellemezhetők.

Az 1945 után felduzzadt hallgatóságban ezen felül számba kell venni természetesen a harctérről vagy fogolytáborból hazatérő korábban beiratkozottakat és érettségizetteket (melyek számából azonban gondolatban le kell vonni az 1947-ben még visszatartott, nyugaton maradó vagy a megszálló hadsereg által malenkij robotra hurcolt sorstársakat). Mindez együttesen eredményezte már 1947-ben a honi egyetemi hálózat történelmileg addig legmagasabb diákszámát.

Ebből a hallgatói tömegben a túlélő zsidó vallásúaknak csak mintegy 5%-os részük volt. A zsidó származású diákság számait azonban legalább harmadával-kétötödével magasabbra kell becsülnünk a zsidótörvények óta bekövetkezett és az új rendszerben folytatódó „kikeresztelkedések” magas arányai miatt,²⁵ illetve azért is, mert az 1945-ös „felszabadulással” sok beiratkozó az alól is felszabadult, hogy az anyakönyvekbe – ahol ez elvben továbbá is kötelező maradt – egyáltalán bejelentsen valamiféle vallási státust. Közöttük, az új típusú „felekezeten kívüli” kategóriában biztosan a zsidó háttérűek képezték a legmotiváltabb és legnépesebb részleget. Így a zsidó származású diákság számarányát nyugodtan becsülhetjük 7% körülire. Ez hasonló nagyságrendű felsőoktatásbeli túlreprezentáltságot mutat az 1,5%-nyi zsidó túlélő között, mint ami a liberális monarchia utolsó fázisára volt jellemző, amikor az 5%-nyi zsidó népesség az egyetemi diákság mintegy 25%-át szolgáltatta.

Ez a zsidó diákság ugyanakkor majdnem pontosan reprodukálta a liberális monarchiában kialakított korábbi s a „legmodernebbnek” minősíthető szakválasztási modelljét, amennyiben az orvosi karok és a Műegyetem immár a diákság közel négyötödét kötötték le. A nagy különbség a korábbiakkal szemben a zsidó kereslet végzetes összehúzóerője volt a jogászképzésben. Ez utóbbi valósággal megelőlegezte a jogi szakértelem radikális devalválását és a régi rendszer jogászainak nagymértékű deklasszálását, ami a kommunista rendszer sztálinista éveiben következett be. Az új helyzet emancipatorikus sajátosságához tartozott a bölcsészeti képzés felértékelődése is a túlélő zsidóságban, amennyiben a zsidó diákkategória egynegyedével a bölcsészkarok a Műegyetemet is megelőzve a zsidó diákság második legfontosabb választott szakirányává avaszták. Ez a precedens nélküli fejlemény egyértelműen két körülménnyel függött össze. Egyrészt megszűnt a judeofób diszkrimináció a közületi állások piacán, mint például a tanárságban, s magában a felsőoktatásban is (ahol a keresztény kurzus alatt egyetlen zsidó vallású oktatót sem neveztek ki). Másrészt a kommunizmus felé tartó évek átmeneti korában, e sajátos újfajta „fékezett demokráciában”, rögtön megsaporodtak a közvélemény fórumaiban, a magaskultúra intézményeiben (mint a könyv- és folyóirat-kiadás) a szabadértelmiségi elhelyezkedési lehetőségek, amelyek képzett bölcsészeket igényeltek. A túlélő zsidó értelmiségben éppúgy, mint a *numerus clausus* visszatérő menekültjei között, nagy kereslete adódott a bölcsészeti szaktudásnak (nyelvtudás, irodalomértés, történelemismeret), melynek kultusza a zsidóság kulturális asszimilációjának azelőtt is egyik fontos kísérőjelenségének számított. Ennek volt korábban egyik objektivációja a zsidó könyvkiadás és könyvterjesz-

²⁴ Számszerűsített becslés a statisztikai évkönyvekben a szülők foglalkozására közölt nem mindig teljesen azonos kategóriák alapján. A számba vett kategóriák a következők voltak: kisbirtokos, mezőgazdasági cseléd és munkás, ipari, kereskedelmi és egyéb segédszemélyzet, altiszt, napszámos.

²⁵ Ld. korábbi kutatások idevágó eredményeit (Karády 2002:95).

tés sokáig – gyakorlatilag az 1930-as évek közepéig tartó – domináns pozíciója a magyar könyvpiacra (Karády 2000:119–139).²⁶

Ami a keresztény diákságot illeti, 1947-re már lehet mondani, hogy egyetemi elhelyezkedésük immár tényleg erősen leképezte a „zsidó mintát”. Egyrészt, igaz a fent említett újfajta s részben konjunkturális felszabadító tényezők mellett (visszatért hadifoglyok, túlélő bevonultak, nőemancipáció, tandíjmentesség, ösztöndíjak és más kedvezmények), a „keresztény” diákság 1938-hoz mérhető számereje több mint megduplázódott. Ilyenfajta diákszám-emelkedést néhány éven belül, melyek alatt maga a főiskolai közönségnek számító korosztály óriási veszteségeket szenvedett el (háborús túlhalálozás, hadifogság, emigráció, „nyugatosok” Nyugaton maradása) a honi elitképzés történelmében még soha nem regisztrált. Ez mindenképp nagyrészt az új, anyagiilag nagylelkűen megtámogatott oktatáspolitikának lehet betudni. Másrészt a keresztény szakválasztási stratégia is közeledett a „zsidó mintához”. A jogi karok hallgatói aránya közöttük is történelmi mélypontra csökkent, ami a későbbi években a jogakadémiák felszámolásával és a jogi karokon bevezetett felvételi korlátokkal további drasztikus csökkenéssel járt.²⁷ Ezzel szemben a Műegyetem részesedése – az érintett diákság harmadával – a korábbi legmagasabb szintet érte el. 1945 után a technikai stúdiumok az érettségi után továbbtanulók legfontosabb választási célpontjává váltak. Az orvoskarok hallgatói aránya is erősen megemelkedett, magasabbra mint 1914 előtt vagy 1925 után bármikor. E mellett a bölcsészkarok keresztény közönsége is utolérte korábbi legmagasabb szintjét.

Az 1945 utáni rendszerváltás máris alapvetően átformálta az elitképzést, megemelve ennek volumenét és mélyrehatóan módosítva szerkezetét, egyelőre a nyugati típusú modernitás szellemében. 1948-ban az egész iskolarendszer államosításával és a kommunista hatalomátvétellel a főiskolázás területén is új, központosított irányítási rendszer vette kezdetét, amely kreatív módon egészen 1963-ig alkalmazta a „zárt diákszámok” ismét súlyos negatív és pozitív diszkriminációval járó örökségét.²⁸

3. táblázat. A zsidó diákság szakválasztása (1910–1947, válogatott évek)

	1910	1914	1918	1919	1920
Hittudományi főiskola	0,4	0,5	0,3	0,2	0,9
Jogi kar és jogakadémia	28,6	27,1	22,5	15,7	17,0
Orvostudományi kar	31,9	41,8	47,6	49,6	0,5
Bölcsészkar (humán, reál)	20,9	5,4	6,1	7,8	4,2
Gyógyszerészet	4,7	2,9	2,5	1,8	1,2
Műegyetem	11,9	20,7	18,7	24,8	74,0
Mezőgazdasági főiskola	1,5	1,5	2,3	0,1	2,1
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N (nyers szám)	4845	3940	6187	6727	570

²⁶ A kiadói hálózat végleges „zsidótlanítását” a nagy múltú *Athenaeum* 1939-es államosítása képezte le.

²⁷ 1948/49-ben még a diákság 18,6%-a volt jogász. 1949/1950-ben már csak 9,1%-a (MSÉ 1949:212).

²⁸ Itt lehet említeni, hogy a *numerus clausus* taktikai átalakítása 1928-ban a Bethlen-kormány által, azzal, hogy a „faji kvóta” (felekezeti „arányosítás”) helyébe a törvény szövegébe informális szociális cenzust iktattak be – a felveendő diákok szüleinek foglalkozása szerinti „arányosítást” –, paradox módon, *mutatis mutandis*, az 1948 után bevezetett sztálinista főiskolai felvételi rendszer követelményeit előlegezte meg.

	1925	1930	1935	1938	1942	1947
Hittudományi főiskola	0,8	2,7	2,8	6,4	13,0	1,4
Jogi kar és jogakadémia	32,6	35,7	36,6	33,0	23,5	7,2
Orvostudományi kar	32,9	19,2	22,1	15,1	11,4	38,6
Bölcsészkar (humán, reál)	8,8	14,8	14,4	14,7	17,8	26,8
Gyógyszerészet	1,4	2,4	1,3	1,5	2,8	2,8
Műegyetem	23,4	23,0	22,0	26,9	29,4	22,1
Mezőgazdasági főiskola	0,1	2,2	0,8	2,5	2,2	1,0
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N (nyers szám)	1463	1419	1434	803	545	1244

4. táblázat. A keresztény diákság szakválasztása (1910–1947, válogatott évek)

	1910	1914	1918	1919	1920	1925
Hittud. kar és akadémia	17,8	15,8	9,2	4,3	4,8	6,1
Jogi kar és jogakadémia	42,0	37,7	36,7	25,1	16,0	29,9
Orvostudományi kar	10,7	15,1	19,5	25,1	25,7	23,0
Bölcsészkar (humán, reál)	11,1	9,4	10,3	12,4	10,0	8,5
Gyógyszerészet	2,4	2,1	2,1	1,4	1,0	2,4
Műegyetem	8,8	13,1	13,8	24,1	27,9	25,6
Mezőgazdasági főiskola	7,1	6,9	8,4	7,6	14,6	4,6
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N (nyers szám)	10948	12449	14233	12695	10821	12633
	1930	1935	1938	1942	1947	
Hittud. kar és akadémia	9,2	12,3	12,6	9,5	4,1	
Jogi kar és jogakadémia	35,5	38,4	38,9	27,5	19,4	
Orvostudományi kar	14,5	13,2	11,7	11,2	18,6	
Bölcsészkar (humán, reál)	15,3	15,5	12,8	10,0	15,7	
Gyógyszerészet	1,7	1,4	1,4	2,3	1,8	
Műegyetem	18,0	16,4	18,6	36,0	32,0	
Mezőgazdasági főiskola	5,9	2,9	4,0	3,3	8,4	
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
N (nyers szám)	13202	12737	11336	16201	22929	

Forrás: Magyar statisztikai évkönyvek. Az évszámok az előző tanév nyári félévének adataira vonatkoznak, tehát pl. 1935-nél az 1934/35-ös tanév második – „nyári” félévére.

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. (1979) Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele, 1898–1942. *Statisztikai szemle*, 57(2), 176197. Elérhető: https://www.ksh.hu/statszemle_archive/all/1979/1979_02/1979_02_0176_0198.pdf [Letöltve: 2022-09-18].
- Bölonyi J. (1978) *Magyarország kormányai, 1848–1975*. Budapest: Akadémiai.
- Csunderlik P. (2017) *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története (1908–1919)*. Budapest: Napvilág.
- Janos, A. C. (1982) *The politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton: Princeton University Press.
- Karády V. (2000) *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*. Budapest: Replika Kör.
- Karády V. (2002) *Túlélők és újakezdők: Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Kelemen Á. K. (2019) *Numerus Clausus Exiles. Hungarian Jewish Students Abroad in Interwar Europe*. PhD értekezés. Budapest: Central European University.
- Kovács I. G. (szerk.) (1914) *Hit – tudomány – közélet*. Budapest: ELTE Eötvös.
- Kovács M. M. (2012) *Törvénytől sújtva: a numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest: Napvilág.
- MSÉ – *Magyar statisztikai évkönyv*.
- MSK – *Magyar statisztikai közlemények*.
- Tomka B. (2009) *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest: Osiris.
- Ujvári P. (szerk.) (1929) *Magyar zsidó lexikon*. Budapest: Magyar Zsidó Lexikon.